

TASAVVUFTA KALBİN KİRLENMESİ VE TEMİZLENMESİ KONUSU

Halil İbrahim ŞİMŞEK *

Özet: Bu makalede önce mutasavvıfların anlayışına göre kalbin tanımı, kirlenmesi ve buna sebep olan etkenlerin neler olduğu ortaya konulmaktadır. Daha sonra mutasavvıfların kalp temizliği ve onu sağlayan unsurlar hakkındaki görüşleri incelenmektedir. Mutasavvıflara göre kişi ahlak açısından çeşitli kötü özelliklere sahip olursa kalbini kirletir. Böylece onun bu yaptıkları kendisinin öteki dünyada helake maruz kalmasına sebep olur. Fakat kişi kalbin maruz kaldığı kötülüklerin manevi ilacı olan iyi özelliklerle vasıflanarak onun kurtuluşunu sağlar. Mutasavvıflara göre peygamberlerin Allah tarafından insanlara gönderiliş amaçları ve onların tebliğ ettikleri dinlerin gayelerinden biri kalp temizliğidir. İlk dönem mutasavvıflarının “sufi kimdir?” sorusuna “Allah için kalbini arındıran kişidir” cevabı bu bağlamda değerlendirilmektedir. Tasavvufi düşüncede önemli bir konu olan insan-ı kâmil kalp temizliğini tam olarak gerçekleştiren ve bu özelliğini koruyan kişidir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Kalp, Kalp Kirliliği, Kalp Temizliği.

The Matter of Heart's Purity and Darkness in Sufism

Abstract: This manuscript explicates the definition of heart, according to Sufi's perception, its darkness, and what factors bringing about this darkness are. Later on, it explores the views about Sufis' purity of heart and its determinants. According to Sufis, an individual darkens his/her heart when he/she has bad characteristics in terms of morality so that he/she perishes himself/herself in the hereafter. However, a person rescues his/her heart from harms by having and conducting good characteristics that are moral curatives. According to Sufis, one of the reasons why prophets were sent, and one of their religions' targets is the purity of heart. Thus, the answer “the person who purifies his/her heart for the sake of God” to the question “who is Sufi” asked by the first-period Sufis is evaluated in this respect. The term ‘perfect humanbeing’, a significant topic in the Sufi thought, is defined as a person who purifies heart completely and protects this feature. To conclude, the term ‘darkness of heart’ has been perceived as a critical problem in Sufism, and targeted to purify.

Keywords: Sufism (Tasavvuf), Heart, The Darkness of Heart, The Purity of Heart.

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1. Giriş

Tarih boyunca çeşitli alanlarda ve farklı bakış açılarına sahip birçok kişi tarafından kalbin nasıl tanımlandığı, çeşitleri ve boyutlarının neler olduğu, onun kirlenmesine sebep olan şeyler ve bunların sonuçlarının ne şekilde tezahür ettiği, kirlenmiş kalbin nelerle ve nasıl temizleneceği, arınmış kalbin bu hâlinin nasıl korunacağı ve bu durumun neticede insana hangi yararlar sağlayacağı gibi çoğaltılarak yöneltilebilecek sorulara cevaplar aranmış veya verilmiştir. Özellikle mesele muhteva itibariyle manevi boyutlu olduğu için din, felsefe ve psikoloji açılarından konu hakkında çeşitli fikirler ortaya konulmuştur. Burada makale çerçevesinde üzerinde duracağım husus mesele hakkında yapılan dinî tartışmalar içinde önemli bir yer tutan tasavvufî boyutu ve onun kapsamını ortaya koymaktır.

Kalbin mahiyeti, onun kirlenmesi ve temizlenmesiyle ilgili olarak yukarıda bahsedilen sorulara mutasavvıflar tarafından verilen cevaplar onların muhataplarına, hatta onlara muhatap olan aynı kişinin farklı yaş ve olgunluk düzeylerine göre değişebilmektedir. Çünkü her yaş ve dönemde kalbi gereksiz meşgul ettiği veya kirlenmesine sebep olduğu ifade edilen şeylerin türleri ile kalbin temizlenmesiyle neyin kastedildiği ve bunun neler ile sağlanabileceğine ilişkin verilen cevaplar farklılaşabilmektedir. Mesela daha yeni ergenliğe adım atmış bir gencin kalp temizliğine bakışıyla olgunluk yaşlarına ulaşmış kişinin konuya yaklaşımının tamamen aynı olduğu söylenemez. Henüz daha hayatının baharı denebilecek yaşlarında olan ve kirlilik diye tanımlanan birçok şeyle yüzleşmemiş bir genç, sahip olduğu saflıkla kalbini doldurduğuna inandığı gündelik hevesleri dillendirebilir. Ancak daha ileri yaşlardaki olgunluk düzeylerinde belli tecrübeleri yaşamış olanların kalpleri birçok kirlilik testinden geçmiş olduğu için onların değerlendirmeleri diğerlerinden daha farklıdır. Hatta henüz tasavvufî terbiyeye yeni başlamış bir tâlibin kalp hâlleri ve çözümleri ile seyir ve sülûkünde belli düzeylere ulaşmış, kalbin değişik hâllerini tecrübe etmiş sufilere yönelik uygulamalar aynı değildir.

Tasavvufî düşüncede genellikle insan ve onun olgunlaşması konu edinilmiştir. Mutasavvıflara göre sözü edilen olgunlaşma sürecinde insanın düşünce, söz ve amellerinin esas merkezi kalptir. Dolayısıyla kâmil olmayı veya kemâle erişme ve sonra eriştirmeyi amaç edinen mutasavvıflar; insan bedeninin bir nevi merkezi kabul edilen kalbin bütün kirlerden temizlenmesi ve bununla da yetinilmeyerek sonrasında onun arındırılmış hâliyle muhafaza edilmesine çok önem vermişlerdir. Bu anlamda Hz. Peygamber'in şu hadisi mutasavvıflara ışık

tutmuştur: “Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki, o iyi olduğunda bütün vücut iyi olur. O bozulduğu zaman bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O kalptir.”¹ Elbette Hz. Peygamber’in kalp ve onun hâllerine (kirlenmesi ve temizlenmesi) ilişkin hadis-i şerifleri sadece zikrettiğimiz bu rivayetten ibaret değildir. Çünkü Hz. Peygamber tarafından dinî hayatın şekle ait yönlerinin ötesinde manevi ve kalbî boyutları her zaman vurgulanmıştır. Dolayısıyla kalp ve onun çeşitli hâlleriyle ilgili hadis-i şeriflerde ciddi bir kaynak zenginliği ve genel anlamda bir bütünlük söz konusudur.²

İnsan-ı kâmillerin en mükemmelinin Hz. Peygamber olduğunu belirterek onun yaşadığı dinî, manevi ve kalbî hayatı kendilerine yegâne rehber olarak kabul eden mutasavvıflar tasavvufî düşüncenin ortaya çıkışından beri kalbin kirlenmemesi ve temizlenip muhafaza edilmesine oldukça önem vermişlerdir. Çünkü onlara göre kalp temizliğinin sağlanması Hz. Peygamber’in sabit olan kesin ve açık bir sünnetidir. Mesela ilk dönem mutasavvıflarından biri olan Bişr el-Hafî (ö.227/842) sufinin tanımını yaparken “Allah için kalbini temizleyen kişidir” der.³ Bişr’in bu tanımına bakıldığında kalbin temizlenmesinin (*tasfiye-i kalb*) onun tarafından mutasavvıfın en belirgin vasfı olarak kabul edildiği görülmektedir. Aslında bu yaklaşım teşekkül dönemindeki fertlerin temiz kalpli ve ihlâslı insanlar olmasını amaçlayan dönemin tasavvufî anlayışını da yansıtmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Kalb (çoğulu: “kulûb” قلوب) kelimesi Arapçada bir şeyin hâlini değiştirmek anlamında kullanılan “k-l-b” قلب kökünden türetilmiş bir mastar isimdir. Kalb; insan ve hayvanların bedenlerinde bulunan, kan dolaşımının merkezi olup göğüs kafesinin sol iç kısmında yer alan ve çam kozalağı şeklinde görünen organın adıdır. Günümüz Türkçesine yukarıda işaret edilen Arapça “kalb” kelimesinin sonundaki “b” (ب) harfi “p”ye dönüştürülerek “kalp” şeklinde geçmiştir. Ancak bu kelime anlamının ötesinde kalp dendiğinde akıl, fuâd ve bir şeyin hakikati gibi terim anlamları da kastedilmektedir.⁴ Bu bağlamda

1 Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, İman 39.

2 Mehmet Görmez, *Kalbin Erbaini*, Otto Yayınları, 2. bs., Ankara 2014, s. 12.

3 Ferideddin Attar, *Tezkiretü'l-Evlîyâ*, çev.: Süleyman Uludağ, Erdem Yay., 2. Bs., İstanbul 1991, s. 172.

4 Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, Tıpkı Basım, İstanbul 1304 H., c. 1, s. 446.

Türkçede kullanılan ve şiirlerde sıkça geçen “dil” ve “gönül” kelimeleri de kalple aynı anlamları içermektedir. Kalp ve onunla ilgili kelimeler Kur’an-ı Kerim âyetleri ve Hz. Peygamber’in hadislerinde farklı yapı ve anlamlarıyla pek çok defa kullanılmıştır.

Vücut (beden) açısından kalp kelimesinin mahiyeti ve içerdiği anlamları açıklamak bu makalenin asıl konusu değildir. Dolayısıyla burada onun biyolojik vücuttaki işlevi üzerinde durulup tartışma yapılmayacaktır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, kalbin dinî ve tasavvufî bir kavram olarak ortaya çıkan anlamı onun beden yapısındaki konumundan tamamen kopuk bir şekilde anlaşılmuş değildir. Belki kalple ilgili ortaya konulan tasavvufî anlamlar, açıklamalar veya kullanımlar onun bedensel (biyolojik) konumu ve tanımından mülahemdir. Çünkü kalp; insanın aklı ve ruhuyla doğrudan ilintili olan düşünce ve hareketlerinin oluşma merkezi kabul edilen ana unsurdur. Sözü edilen kalbin durumuna göre insan ya istenmeyen sonuç olan helâke sürüklenir veya arzulan kurtuluş hedefine ulaşır.

Makalemizin konusu insanın manevi yapısında var olan ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi merkezi bir konumda görülen kalbin kirlenmesi ve mutasavvıfların tespitine göre buna sebep olan etkenler, kalpte meydana gelen kirlenmenin temizlenmesi ve mutasavvıfların önerilerine göre onu arındırma eyleminin gerçekleşmesini sağlayacak manevi çareler oluşturmaktadır. Açıklamaya çalıştığımız bu durumu “kalbin manevi hastalık hâlleri ve onları tedavi etmenin yolları” şeklinde ifade etmek de mümkündür. Zâten âyet-i kerimede “Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ, inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur’ân) geldi.”⁵ buyurularak Müslümanın hayat rehberi Kur’ân-ı Kerim’in insanların kalplerine şifa olduğu açıkça belirtilmektedir. Elbette burada sözü edilen şifayı tıbbî değil manevi boyutta değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü ileride bazılarına atıf yapacağımız kalp huzuruyla alakalı âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerde bu durum açık bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Tasavvufî bir kavram olarak kalbi inceleyip onun farklı boyutlarını eserlerinden birinin temel konusu olarak belirleyen ve bunlar hakkındaki görüşlerini açıklayan ilk dönem mutasavvıflarından Hakîm et-Tirmizî’ye (ö.320/932) göre

Kalbin tanımları ve içerdiği anlamların farklı açılardan değerlendirmesi için bk. Âdem Ergül, *Kur’ân ve Sünnet’te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 2000, ss. 95-96; Süleyman Ulu-dağ, “Kalb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, ss. 229-232.

5 Yunus, 10/57.

manevi açıdan kalbin tek boyutlu olduğu düşünülmemelidir. Dolayısıyla o; tasavvufî bir kavram olarak kabul edilen kalbin sadr, kalp, fuâd ve lüb şeklinde dört boyutunun olduğunu, kalp denince bunların sadece birinin değil hepsinin kastedildiğini ifade etmektedir.⁶ Ona göre “kalp” manevi makamların bütünüyle ilintili ve onların hepsini kapsayıcı (*camî*) bir isimdir. O bu görüşünü şöyle örneklendirir: Göz (*ayn*) dendiğinde sadece iki göz kapağı arasında bulunan beyaz ve siyah (veya diğer renkler) kısım, mercek ve diğer unsurların sadece biri değil aksine onların hepsi kastedilmektedir. Aynı şekilde biz kalp derken onun tek kelime anlamı değil bütün boyutları veya anlamlarını kapsayacak şekilde kullanılmış olabileceği dikkate alınmalıdır.⁷ Ali b. Sehl el-İsfahanî (ö.261/874) halkın sadece her hayvan ve insan türünden canlılarda vücudun organı olan et parçasına kalp dediğini, ama hakikî kalbin bu olamayacağını, kalbin ancak Hakk’ın tecelli ve ilhamlarının merkezi olarak nitelenebileceğini belirtmektedir.⁸

Nefis tezkiyesi konusunu çalışın Ahmed Ferid’in tespitine göre kalp; sahih/selim kalp, hastalıklı kalp ve ölü kalp şeklinde üç kısımdır. Birincisi sahih/selim kalp; şüphelerden arındırılmış, sadece Allah’a ibadet etmeye yönelmiş, âhirette kişinin kurtuluşuna vesile olan ve sahip olunması gereken kalptir. İkincisi hastalıklı kalp; canlı olmakla birlikte birtakım illetlerden kurtarılamamış kalptir. Üçüncüsü ölü kalp; Rabbini tanımayan, emrine itaat etmeyen, nefse uyan ve razı olunmayan kalptir.⁹

İlk dönem müellif mutasavvıflarının bazıları tarafından kalbin kirlenmesi ve temizlenmesi konularını içeren eserler yazılmıştır. Hatta onların bir kısmının adında kalb kelimesi açıkça zikredilmiştir. Bunlardan biri olan Haris b. Esed el-Muhasibî (ö.243/857) kalbi kirleten ve onun temizlenmesini sağlayan amellerin konu edildiği *el-Mesâil fi a’ mâli’l-kulûb ve’l-cevârih*¹⁰ adlı eserini yazmıştır. Diğer bir zât Hakîm et-Tirmizî olup onun eseri ve içeriğinden yukarıdaki paragrafta

6 Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü’l-fark beyne’s-sadr ve’l-kalb ve’l-fuad ve’l-lüb*, tahk.: Ahmed Abdurrahim es-Sayih, Merkezü’l-Kitab li’n-Neşr, Kahire, ts., s. 17.

7 Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü’l-fark beyne’s-sadr ve’l-kalb ve’l-fuad ve’l-lüb*, s. 17.

8 Ali b. Osman el-Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü’l-Mahcub*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 4. baskı, İstanbul 2014, s. 207.

9 Ahmed Ferid, *Tezkiyetü’n-nüfûs ve terbiyetüha kema yukarriruhu ulemâü’s-selef Ebi Hamid el-Gazzalî, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Receb el-Hanbelî*, tahk.: Macid b. Ebi’l-Leyl, Daru’l-Kalem, Beyrut 1985, ss. 25-27.

10 Haris b. Esed el-Muhasibî, *el-Mesâil fi a’ mâli’l-kulûb ve’l-cevârih*, tahk.: Abdülkadir Ata, Mektebetü’t-Türâsi’l-İslamî, Kahire 1969.

bahsedilmiştir. Ebu Talib el-Mekkî (ö.386/996) tasavvufî ahlâkı açıkladığı ve kendinden sonraki âlimler tarafından kıymet verilen eserinin adını *Kûtu'l-Kulûb*¹¹ (Kalplerin Ağızı) şeklinde kaydetmiştir. Mekkî'nin bakışı incelendiğinde onun tasavvufu bir çeşit kalp hayatı olarak gördüğü ve eserinde kalbin temiz hâlinin muhafaza edilmesi için sahip olunması gereken iman, bilgi ve amelleri açıkladığını söyleyebiliriz.

Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî (ö.505/1111) kendi hayatında belli bir dönem yaşadığı halvet tecrübesinden sonra insanın beden ve kalpten yaratıldığını anladığından bahsetmektedir. Ancak o buradaki kalpten kastının bedende bulunan çam kozalağı şeklindeki et parçası (*kalb-i sanavberi*) değil, Allah'ı tanımanın yeri olan insanî ruhun hakikati olduğunu ifade etmektedir.¹² Ona göre insanın şerefi bu kalp ile manevi hayatını tanzim eder, seyrinde yükselir ve o bu sayede bir ârif olarak Allah'a vuslata erişir.¹³

Kalbin seyir ve sülûktaki boyutlarına dikkat çeken Necmeddin ed-Dâye (ö.654/1256) onun yedi tabakasının olduğunu belirtmektedir. Daye'nin sözünü ettiği bu yedi katman sadr (İslam cevherinin kaynağı), kalp (iman cevherinin kaynağı), şegaf (Allah'ın yarattıklarına şefkat mahalli), fuâd (Müşahede yeri), habbetü'l-kalb (mahabbetullah yeri), süveyda (gaybın müşahede edildiği yer) ve mühcetü'l-kalb¹⁴ (ilahî nurların tecelli ettiği yer) şeklinde sıralanmaktadır. Aslında kalbin farklı anlayış düzeylerine göre belirlendiği görülen bu katmanlar dıştan içe doğru sıralanmış olup kalbin farklı boyutlarını ifade etmektedirler.

3. Kalbin Kirlenmesi

Dünyevî hırslarına ve geçici heveslerine teslim olarak, aklını şeytana dost edip onun vesveselerinin kalbine yerleşmesine izin vererek, tevâzu ve ihlâsı terk edip nefsinin riya yapmasına rıza göstererek, şeytanın yönlendirmesiyle kapıl-

11 Ebu Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb fi muameleti'l-mahbûb ve vasfı tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, tahk.: Asım İbrahim el-Keyâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (c. 1-2), Beyrut 2005.

12 İmam Ebu Hamid Muhammed Gazzâlî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-dalâl*, tahkik ve çev.: Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2013, s. 53, 82; Ebu Hamid Muhammed Gazalî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Marife, Beyrut, ts., c. 3, s. 3.

13 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, c. 3, s. 8.

14 Necmeddin Dâye, *Tasavvuf Yolu: Mirsâdu'l-ibâd*, çev.: Halil Baltacı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2013, ss. 170-171.

dığı kibir arzusuna boyun eğerek, sorumluluk duygusunu ve hesap verme bilincini yitirerek veya bu şuurdan uzaklaşarak kalbini kirletmiş şahıslar hakikati görme basiretinden yoksundurlar. Onlar nefislerinin ve dolayısıyla şeytanın tasallutuna maruz kalmışlardır. Bu sebeple onların gönül gözleri perdelemiş, hakikati görme ve kavrama özellikleri kaybolmuştur. Kötülüklerinin kaydedildiği “siccîn” adı verilen kitabı ve yaptıklarından dolayı çekilecekleri hesabı inkâr eden günahkârların durumuna işaretle Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurulmaktadır: “Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır. Hayır! Şüphesiz onlar kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır. Sonra onlar muhakkak cehenneme gireceklerdir.”¹⁵ Alıntılanan bu âyet-i kerimedeki ifadelerde yaptıkları sebebiyle kalpleri paslanmış olanların cehenneme gönderileceğine dikkat çekilmektedir. Eğer söz konusu edilen bu kimseler Müslüman değilse Allah tarafından onların kalplerinin temizlenmesine müsaade edilmeyecektir. Bu durum diğer bir âyet-i kerimede şöyle ifade edilmektedir: “...Onlar Allah’ın kalplerini temizlemeyi istemediği kimselerdir...”¹⁶ Bu âyet-i kerimeden anlaşıldığı kadarıyla Allah kendisine meydan okuyan bu kimseleri korumasına almayıp kendi hâllerine bırakmış ve yaptıklarının cezasını çekmelerini istemiştir.

Kendilerini kaptırdıkları şeytan tarafından insanların kalplerine sokulan aldatıcı vesveseler aslında bu duruma meyilli olan veya kesin bir şekilde onlara kanaları sınamak içindir. Kur’ân-ı Kerim’de böyle kimseler için şöyle buyurulmaktadır: “Allah şeytanın verdiği bu vesveseyi, kalplerinde hastalık bulunanlar ile kalpleri katı olanlara bir imtihan vesilesi kılmak için böyle yapar. Hiç şüphesiz ki, o zalimler derin bir ayrılık içindedirler.”¹⁷ Burada sözü edilen kimseler eğer Müslüman gibi görünmekle birlikte inancında samimi olmayanlarsa onlar hakkında Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyrulur: “Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.”¹⁸ Alıntılanan bu âyet-i kerimede kalpleri dillerinin söyledikleriyle barışık olmayanlar veya diğer bir ifadeyle içi ve dışı bir olmayanlar yalancılıkla suçlanarak bunun karşılığının âhirette azap olarak kendilerine döneceğine işaret edilmiştir. Allah geçici dünyevî ve nefsanî heveslerine kapılıp kalplerini kirleten Müslümanları uyarmakta ve bu duru-

15 Mutaffifin, 83/14-16.

16 Maide, 5/41.

17 Hac, 22/53.

18 Bakara, 2/10.

mun onlar hakkında bir imtihan vesilesi olduğuna dikkat çekerek şöyle buyurmaktadır: "...Allah bunu göğüslerinizdekini denemek ve kalplerinizdekini arındırmak için yaptı. Allah göğüslerin özünü (kalplerde olanı) bilir."¹⁹ Müminin esas meselesi kalbini kirlilerden muhafaza ederek imtihanını başarması olmalıdır.

İnsanın kalbini temiz tutabilmesi için tasavvur dünyasının da temiz olması gerekir.²⁰ Çünkü Allah müminlerin kalplerini kirlenme ihtimali olan durumlardan kendilerini sakındırmalarını istemektedir: "...Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir..."²¹ Bu âyet-i kerime Allah, Müslümanların Hz. Peygamber'in evine gelip gittiklerinde dikkat etmeleri gereken hususlara işaret ederek herhangi bir olumsuz duruma sebep olmamaları konusunda onları uyardığıdır. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber aralarında saygı sınırını zorlayarak seslerini yükseltenlerin aslında bir denemeye muhatap oldukları açıklanmaktadır: "Allah'ın elçisinin huzurunda seslerini kısarlar Allah'ın gönüllerini takvâ konusunda sınıdığı kimselerdir. Onlar için bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır. Odaların arkasından sana bağırانların çoğu akli ermeyen kimselerdir."²² Nakledilen bu âyet-i kerime görüldüğü üzere uyarıyı dikkate almayanların âdâb-ı muâşeret konusunda kapasitelerinin eksikliğine işaret edilmektedir.

İnsanın başına gelen bazı musibetlere sebep olan şeylere dikkat çeken Abdullah b. Hubeyk (ö.?) bunların göz, dil, kalp ve hevâ olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Müslüman bir kişi harama bakmaması için gözüne, kalbinde aksinin olduğunu Allah'ın bildiği bir şeyi söylememesi için diline, Müslümanlara karşı kibir ve hainlik beslememesi için kalbine ve kendisini şerre sürüklememesi için hevâsına dikkat etmelidir.²³

4. Kalbin Temizlenmesi

Kalp temizliği (*tasfiye-i kalb*) insanlık tarihinin başlangıcından beri tartışılan bir

19 Alu İmran, 3/154.

20 Kerim Kara, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Kalp-Gönül", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul 2005, sayı: 14, s. 490.

21 Ahzab, 33/53.

22 Hucurat, 49/3-4.

23 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Ebu'l-Hayr, Maruf Mustafa Züreyk, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997, s. 408; Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 435.

konudur. Sufilere göre Allah tarafından insanlara rehber olarak seçilip görevlendirilerek muhatap olduğu topluma gönderilen peygamberlerin görev amaçlarından biri kendilerine inananların kalplerini her türlü şirk, nifak, kötülük, vesvese ve kirlere arındırıp onları Allah'ın razı olduğu güzel ve iyi olan şeylerle meşgul etmektir. Bu görevleri sebebiyle onlar adeta kalplerin hastalıklarından kurtarılmasına vesile kılınan birer manevi doktor gibidirler. Önceki ümmetlerin manevi hastalıklardan kalplerini kurtarmak için kendilerine gönderilen rehberleri peygamberleri olduğu gibi ilk nesilden itibaren Müslümanların da yegâne rehberi Hz. Peygamber'dir. Ancak Hz. Peygamber irtihal edince sahabilerin rehberliğinde insan-ı kâmil olup onun örneğini yansıtan mürşid-i kâmiller manevi rehberliği tevarüs etmişlerdir. Mürşid-i kâmiller üstlendikleri bu vazifenin kendi paylarına düşen kısmını hakkıyla icra etmeye gayret etmişlerdir.²⁴

Vahyin ana eksenini belirlediği peygamberlerin örneğiyle arındırılmış gönle temiz ve hastaliksız kalp (*kalb-i selim*), onu reddedip kötülüklerle dolu olana ise kirli ve hastalıklı kalp denir.²⁵ Allah'ın sevdiği kullarından istediği onların kalb-i selime sahip olmalarıdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: "(Kulların) diriltilecekleri gün beni utandırma! O gün ki, ne mal fayda verir ne oğullar! Allah'a arınmış bir kalp (*kalb-i selim*) ile gelen başka."²⁶ Hz. İbrahim'in duasının bir bölümü olan bu âyet-i kerimeye bakıldığında ancak kalbini çeşitli manevi kirlere arındırarak hastaliksız bir kalple (*kalb-i selim*) Allah'a ulaşanların âhirette kurtuluşa erebilecekleri açıkça belirtilmektedir. Makalenin giriş kısmında da naklettiğimiz hadis-i şerifinde Hz. Peygamber kalbin vücuttaki merkezî konumuna dikkat çekerek²⁷ aslında manevi düşünce ve amellerin odağı olan kalbe işaret etmektedir. Böylece yapılan her şeyde kalbin mutmain olmasıyla gerçek kurtuluşun sağlanabileceği açıklanmaktadır.

Gazzalî'nin *İhyâu ulûmi'd-din* adlı eserinde yaptığı gibi bazı mutasavvıflar kalplerin iyi veya kötü olmasına sebep olan nedenleri genelde iki başlık altında toplamışlardır. Gazzalî kalbi hastalıklı hâle getirerek sahibinin helâkine sebep

24 Mürşidlerin insan yetiştirmedeki rolleri için bk. Ömer Yılmaz, "Tasavvuf Geleneğinde Mürşidin İnsan Yetiştirmedeki Rolü", *Keşkül*, İstanbul 2014, sayı: 32, ss. 44-52.

25 Gazzalî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 53, 82.

26 Şuara, 26/87-89.

27 Buharî, *es-Sahîh*, İman, 39.

olacak huyları mühlikât²⁸ ve kalbin temizlenmesini ve dolayısıyla böyle bir kalbe sahip olan insanın kurtuluşunu sağlayacak özellikleri de münciyât²⁹ başlıkları altında değerlendirmiştir.³⁰ Aslında Gazzalî özelinde açıkladığımız bu anlayış kalplerin manevi şifası olan³¹ ve kalbin maruz kaldığı hastalıkları gidecek kurtuluş yollarını gösteren³² Kur’ân-ı Kerim âyetleri ve Hz. Peygamber’in hadislerinden ilham alınarak geliştirilmiştir.³³

Kalplerin arındırılması (*tasfiye-i kalb*) “Allah’ı tanıma (*marifetu’llâh*) ve anma (*zikru’llah*)” şeklinde ifade edebileceğimiz sonuca ulaştırıcı yüce duygularla gerçekleşir. Mutasavvıfların eserlerinde sıklıkla zikredilen “kendini tanıyan Rabbini tanımıştır”³⁴ sözü bu tanıma ve hakikati keşfetmenin nasıl gerçekleştirileceğini açıklamaktadır.³⁵ Esas mesele kalbin dış unsurlardan (*masivau’llah*) bağlarının koparılarak temizlenip onun gerçek sahibi Allah’a saf bir şekilde teslim edilmesidir. Ebu Said Harrâz (ö.268/881) “Allah’a hakiki yakın olmak, kalbin Allah’ın dışındaki her şeyden (*masivau’llah*) arındırılıp ancak O’nunla huzur bulmasını sağlamaktır.”³⁶ Diyerek bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Harrâz’la

-
- 28 Gazzalî tarafından mühlikât (helake götürücüler) olarak değerlendirilen hasletler şunlardır: Bedensel arzular, sözel rezillikler, öfke ve kin, haset, dünya sevgisi, cimrilik ve mala tama, makam sevgisi ve hırsı, kibir, riya.
- 29 Gazzalî tarafından münciyât (kurtarıcılar) olarak değerlendirilen hasletler şunlardır: Tevbe, sabır, şükür, havf ve reca, fakr, zühd, ihlâs, muhasebe ve murakabe, tefekkür.
- 30 Gazzalî, *İhyâu ulûmi’d-din*, c. 3, s. 3.
Gazzalî’de mühlikât ve münciyât olarak belirlenen ahlâk ilkelerinin değerlendirmesi için bk. Bedriye Reis, *Gazzalî’de Ahlâk-Marifet İlişkisi*, Emin Yayınları, Bursa 2011, ss. 123-212.
- 31 “Biz Kur’ân’dan, müminler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zalimlerin ancak zararını artırır.” İsrâ, 17/82.
- 32 “Allah, onunla rızasına uyanları esenlik yollarına iletir ve onları kendi izniyle karanlıklardan aydınlığa çıkarıp dosdoğru bir yola iletir.” Maide, 5/16.
- 33 Muhammed Hadimî (ö.1176/1762) vücuttaki biyolojik kalbin hastalıkları ve tedavisini sağlayan ilaçlar olduğu gibi insanın manevi merkezi olan kalbin de hastalıkları ve kurtuluşunu sağlayacak devalar bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre sözü edilen hastalıklar kötü huylar ve devalar da onların yerine ikame edilecek olan iyi huylardır. Muhammed Hadimî, *Berikâtün mahmûdiyyetün fî şerhi tarîkatın Muhammediyyetin ve şeriatın nebeviyyetin fî sîretin Ahmediyyetin*, Şirket-i Sahafiye Matbaası, İstanbul 1316 R., c. 1, s. 194.
- 34 İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu’l-hafâ ve muzîlu’l-ilbâs ‘ammâ iştehere mine’l-ehâdîs ‘alâ elsineti’n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1352 H., c. 2, s. 262, hno: 2532.
- 35 Tasavvufta benliğin kendini tanıma ve arınma süreciyle ilgili psikolojik bir değerlendirme için bk. Tuncay Aksöz, “İnsan Benliğinin Arınması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2015, c. 17, sayı: 31, ss. 81-101.
- 36 Attar, *Tezkiretü’l-Evlîyâ*, s. 482.

benzer bir yaklaşıma sahip olan Ali. b. Osman el-Hücvirî'ye (ö.465/1072) göre temizlik biri zahirî diğeri bâtinî olmak üzere iki çeşittir. Mesela zahirî olan bedendeki pislik temizlenmeden namazın rükünleri gerçekleşmiş olmadığı gibi kalbin de mâsiva kirlerinden arındırılmadan marifetullâha ulaşması mümkün olmaz. Kalp temizliği için saf bir tevhid gerekir.³⁷

Kalbin dış bağlardan kurtulup huzura kavuşması için sâliklerin yapmaları gereken bazı görevler vardır. Söz konusu bu görevlerin en önemlisi, kalbin kir ve pasının silinerek cilalanıp huzur bulmasını sağlayacak temel unsur Allah'ı anmak (*zikru'llah*) ve O'nu sürekli bir şekilde hatırda tutmaktır (*murakabe*). Çünkü Allah bu gerçeğe işaretle bir âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır: "Onlar inanan ve Allah'ı anmakla gönülleri huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki, gönüller (kalpler) ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."³⁸ Diğer bir âyet-i kerimede ise kalplerin Allah'ın zikriyle canlandırılması veya uyarılmasına işaretle şöyle buyurulmaktadır: "İman edenlerin Allah'ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi?"³⁹ İktibas edilen bu âyet-i kerimeler Allah'ın zikriyle doldurulan ve onun dışındaki her şeyin (*mâsivâu'llâh*) bağıntısından arındırılarak saf hâle getirilen kalbin huzurlu ve temiz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Nakşebendî-Müceddidî silsileye mensup bir mutasavvıf olan Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö.1202/1788) tasavvufun amacını açıklarken sûfilerin tecrübe ettikleri bütün manevi hâllerin kalp huzurunu sağlamayı hedeflediğini belirtmektedir. Ona göre insanın kendisini Allah'a yabancılaştıran dünyevî meşguliyetlerden uzaklaşmasına sebep olan her fiil hayırlı, onlara yaklaştıran veya onları yaptıran şeyler ise şerlidir. Dolayısıyla söz konusu bu hayırlı fillerin meydana gelmesi ilahî nurların kalbe girmesinin eserleri olarak görülmelidir. Çünkü nur kalbe girince oradaki perde ortadan kalkar ve kalp aydınlanarak manevi keşfi açılır.⁴⁰ Böylece her şeye hakikat nazarıyla bakabilme özelliği kazanılmış olur.

Kalpleri bütün kirlere arınmış ve Allah'ın zikriyle parlatılmış olanlar uzak durmaları pek çok vesileyle tavsiye edilen dünyevileşmeye rağbet etmez-

37 Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, ss. 354-355.

38 Ra'd, 13/28.

39 Hadid, 57/16.

40 Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Makûlât-ı Devriyye*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, no: 625, vr. 228a.

ler. Onlar dünyevi olan her şeyin geçici olduğunun şuurunda olup makam, mevki, mal ve şöhret gibi konularda kontrol edilemeyen ve bu sebeple insanı felakete sürükleyen hirs, geçici heves, beklenti ve diğer dünyevî arzulardan kendilerini korurlar. Onlar asıl olanın hakikatle yüzleşmeye hazırlık yapmak olduğunun farkında olup kendilerinin dışındaki insanlar hakkında kötü düşünmezler, bunun yerine insanların ayıplarını örtmeyi ve kendilerini sorgulamayı tercih ederler. İçinde buldukları her zaman ve zeminde uygun bir hitap ile gerçeği (*hakikati*) söylemekten çekinmezler. Eğer şahitlik ettikleri bir konuda tavır almaları gerekirse her zaman hakkın ve hakikatin tarafı olurlar. Onlar kendilerini yaratan Allah'tan başkasına tapmaz, kul olmaz ve O'ndan başkasından medet ummazlar. Sevgisiyle yanıp tutuştukları Allah'ın kendilerinden razı olacağı şeyleri yaparlar. Allah'ın kendileri için takdir ve nasip ettiğine rıza gösterirler.

Yukarıda sıralanan özelliklere sahip olanlar aynı zamanda Allah tarafından kalplerine huzur verilenlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de bu duruma işaretlerle şöyle buyrulmaktadır: "O (Allah) müminlerin imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir..."⁴¹ Nakledilen bu âyet-i kerimede ortaya konulan bu durumla kalbin kirlerden temizlenmesini sağlayan amelleri yapan ve neticede elde ettiği hâli muhafaza etmeğe çalışan müminlerin ulaştıkları manevi dereceye işaret edilmektedir.

5. Sonuç

Mutasavvıflar tarafından kalbin arındırılmasını sağlayan ve onu gerçekleştirmek için sahip olunması istenen özellikler olarak sıralanan iyi hasletler tasavvuf kültüründe amaçlanan insân-ı kâmilin (olgun insan) vasıflarıdır. Burada sözü edilen insan-ı kâmil hadis-i şeriflerde ifade edildiği gibi Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmış, kendini ve dolayısıyla Rabbini tanımış, eşyanın hakikatlerini keşfederek onlara irfan nazarıyla bakabilme rüşdüne erişmiş hakikî müminin özelliklerinden bir kısmıdır. Ancak kalbini bütün kirlerden arındırmış kâmil insan ve hakiki mümin olma ideali sadece mutasavvıfların değil, aynı zamanda her Müslümanın arzusu ve nihai amacı olması gerektiği bilinmelidir. Bütün Müslümanlar yukarıda bahsedilen bu ideali kendilerinde içtenlikle taşımaları ve onun neticesi olan amacı gerçekleştirmek için gereken azami gayreti bütün gücüyle yerine getirmelidirler.

41 Fetih, 48/4.

Kalp temizliği olarak ifade edilen arzu ve amacı birçok yönüyle değerdendirilen mutasavvıflar onu geçici beklenti, heves ve hırslara kurban etmemek gerektiğini açıkça belirtmişlerdir. Zira ibadet ve amellerin kalp kirlerden temizlenip ona Allah'ın zikri hâkim kılınarak ihsân derecesinde ve ihlâslı bir şekilde yapılmadığı sürece insanı maksada ulaştırmayacağı açıktır. Dahası onlar, kirlerden arındırılmış kalbe sahip çıkmak ve olası kirlerin ona bulaşmasından sakındırılıp sürekli bir şekilde temizlenmiş hâlinin korunması gerektiğini vurgulamışlardır.

Kalbin olası kirlerden arındırılarak vuslata erişmesinin sağlanması için bu tecrübeyi yaşamış ve irşad ehliyetini haiz bir kâmil mürşide ihtiyaç duyulmaktadır. Rehber olma görevini kendi zamanında Hz. Peygamber yerine getirmiştir. Çünkü Allah bunun için onu seçmiş ve görevlendirmiştir. Ancak Hz. Peygamber'den sonra sahabilerin önde gelenleri, daha sonraki süreçte onların rehberliğinde yetişenler görevi üstlenmiş ve bu silsile böyle devam edip gelmiştir. Dolayısıyla mutasavvıflar tevarüs eden bu görevin insan-ı kâmil safhasına erişmiş kâmil mürşidler tarafından devam ettirildiğini savunmuşlardır.

Kaynakça

- Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdis 'alâ elsîneti'n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, (c. 1-2), Beyrut 1352 H.
- Aksöz, Tuncay, "İnsan Benliğinin Arınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2015, c. 17, sayı: 31, ss. 81-101.
- Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, Tıpkı Basım, (c. 1-4), İstanbul 1304 H.
- Attar, Ferideddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev.: Süleyman Uludağ, Erdem Yay., 2. Bs., İstanbul 1991.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, Çağrı Yay., (c. 1-8), İstanbul 1992.
- Dâye, Necmeddin, *Tasavvuf Yolu: Mirsâdu'l-ibâd*, çev.: Halil Baltacı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2013.
- Ergül, Âdem, *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 2000.
- Ferid, Ahmedî *Tezkiyetü'n-nüfûs ve terbiyetüha kema yukarriruhu ulemâü's-selef Ebi Hamid el-Gazzalî, İbn Kayyım el-Cevziyye, İbn Receb el-Hanbelî*, tahk.: Macid b. Ebî'l-Leyl, Daru'l-Kalem, Beyrut 1985.
- Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, (c. 1-5), Daru'l-Marife, Beyrut, ts. -----, *Hakikat Arayışı: el-Mümkiz mine'd-dalâl*, tahkik ve çev.: Abdurrezzak Tek, Emin Yayınları, Bursa 2013.
- Görmez, Mehmet, *Kalbin Erbaini*, Otto Yayınları, 2. bs., Ankara 2014.

- Hadimî, Muhammed, *Berîkatün mahmûdiyyetün fi şerhi tarîkatin Muhammediyyetin ve şeriatin nebeviyyetin fi sîretin Ahmediyetin*, (2.ciltte 4 cilt), Şirket-i Sahafiye Matbaası, İstanbul 1316 R.
- Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuad ve'l-lüb*, tahk.: Ahmed Abdurrahim es-Sayih, Merkezü'l-Kitab li'n-Neşr, Kahire, ts.
- el-Hücvirî, Ali b. Osman, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 4. baskı, İstanbul 2014
- Kara, Kerim, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Kalp-Gönül", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul 2005, sayı: 14, ss. 483-523.
- el-Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Ebu'l-Hayr, Maruf Mustafa Züreyk, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997.
- el-Mekkî, Ebu Talib, *Kûtu'l-kulûb fi muameleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, tahk.: Asım İbrahim el-Keyâlî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, (c. 1-2), Beyrut 2005.
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Makûlât-ı Devriyye*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, no: 625, vr. 215b-255b (varaklardaki diğer numaralandırmaya göre: vr. 104b-124b).
- el-Muhasibî, Haris b. Esed, *el-Mesâil fi a'mâli'l-kulûb ve'l-cevârih*, tahk.: Abdülkadir Ata, Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, Kahire 1969
- Reis, Bedriye, *Gazâlî'de Ahlâk-Marifet İlişkisi*, Emin Yayınları, Bursa 2011.
- Topbaş, Osman Nuri, "Kalb Âlemi", *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 2000, ss. 9-83.
- Uludağ, Süleyman, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, ss. 229-232.
- Yılmaz, Ömer, "Tasavvuf Geleneğinde Mürşidin İnsan Yetiştirmedeki Rolü", *Keşkül*, İstanbul 2014, sayı: 32, ss. 44-52.